

напряму – підготовка не тільки театральних режисерів, а й режисерів телебачення» [9, с. 257].

Лариса Наумова захистилася художньо-документальним фільмом «Атлантида» (8 хв. 19 сек.), її однокласники з майстерні М. Мерзлікіна – такими відеороботами: Олександр Онуфрієнко – хронікальним відеофільмом «День народження» (на тему «Війна і діти») (13 хв. 20 сек.), Ольга Рябун – тижневиком «УТН-панорама» (1 год.), Катерина Пивоварова – відеофільмом за мотивами однойменного твору А. Чехова «Трагік з волі долі» (16 хв.), Євген Матвієнко – відеоновеою «Іграшка» (9 хв.) [7].

Потім у Миколи Мерзлікіна були нові учні, яким він передавав таємниці режисерської професії. Показовим є той факт, що учні М. І. Мерзлікіна продовжують справу свого вчителя. Зокрема, Лариса Наумова не лише займається творчістю, але й захистила кандидатську дисертацію та виховує молодих митців екрана, спочатку в Інституті журналістики і кінотелемистецтва (нині – Інститут телебачення, кіно і театру) КиМУ, згодом – в ІЕМ КНУТКТ, продовжуючи традиції української школи мистецької педагогіки: Лесь Курбас – Михайло Верхацький – Микола Мерзлікін – Лариса Наумова.

Отже, підсумовуючи вищевикладене, можна зазначити, що поставлені наукові завдання виконані: досліджено специфіку запровадження традицій Л. С. Курбаса в українську школу екранних мистецтв колишнім «березилівцем», режисером-лаборантом, секретарем режисерського штабу «Березоля» Л. С. Курбаса М. П. Верхацьким; наведено причини, внаслідок яких студент майстерні театральних акторів і режисерів М. П. Верхацького Володимир Горпенко перейшов до майстерні кіноакторів і кінорежисерів В. І. Івченка; розказано про творчі здобутки учнів М. П. Верхацького, які у своїй творчості та

мистецько-наставницькій діяльності продовжували традиції Л. Курбаса.

Тим не менш, перспективи наукових розвідок залишаються великими, оскільки мало-слідженою залишається творча та педагогічна діяльність Михайла Полієвктовича Верхацького як в Україні, так і в Узбекистані.

1. Безручко О. В. Українські кінематографісти, педагоги: відновлені сторінки життя: монографія / О. В. Безручко. – Київ, 2015. – Т. 5: М. П. Верхацький. – 226 с.

2. Безручко О. Перші київські учні М. П. Верхацького / О. В. Безручко // Науковий вісник КНУТКТ ім. І. К. Карпенка-Карого: зб. наук. пр. – Київ, 2015. – Вип. 16. – С. 192–197.

3. Вітер В. Педагогічна майстерність М. Верхацького: режисерський аспект / В. П. Вітер // Науковий вісник КНУТКТ ім. І. К. Карпенка-Карого: зб. наук. пр. – Київ, 2010. – Вип. 7. – С. 312–324.

4. Горпенко В. Г. Інтерв'ю у березні 2003 р. // Приватне архівне зібрання автора.

5. Гусев А. Актерская работа бесконечна / А. Гусев // Империя драмы. – 2009. – № 25. – апр.

6. Журавель І. Інтерв'ю з ректором Інституту екранних мистецтв ім. І. Миколайчука В. Г. Горпенком / І. Журавель // Помічник абітурієнта. – 2008. – № 9. – С. 28–29.

7. Мистецтво молодих – 2000: каталог дипломних робіт випускників КДІТМ ім. І. К. Карпенка-Карого 1996–2000 / упоряд. І. Б. Зубавіна. – Київ, 2000. – С. 33–34.

8. Михайло Верхацький. 100 / упоряд. М. Лабінський. – Київ, 2004. – 240 с.

9. Наумова Л. М. Про моїх учителів / Л. М. Наумова // Науковий вісник КНУТКТ ім. І. К. Карпенка-Карого: зб. наук. пр. – Київ, 2011. – Вип. 9. – С. 254–263.

УДК 39 (478)

Світлана Бойко

Збереження етнокультурного розмаїття як чинника міжнаціональної злагоди в українському соціумі

У статті на базі комплексного аналізу сучасних теоретичних надбань наукової думки досліджено досвід осмислення проблеми міжнаціональних стосунків. Визначено, що етнокультурне розмаїття українська держава розглядає як безсумнівну цінність і в правовому полі сприяє розвитку культурної, мовної, релігійної самобутності громадян України різного етнічного походження. Робиться висновок про те, що нині етнокультурна і етнологічна політика України спрямована на консолідацію українського суспільства і збереження ідентичності всіх етнічних спільнот.

Ключові слова: міжнаціональна згода, культура міжнаціональних стосунків, етнокультура, українське суспільство, національне виховання, національна політика, національні меншини.

Svitlana Boiko

Preservation of Ethnic and Cultural Diversity as a Factor of Interethnic Harmony in Ukrainian Society

The article is based on a comprehensive analysis of modern theoretical achievements of scientific thought investigated the experience of understanding the problems of international relations. It is determined that ethno-cultural diversity is seen by the Ukrainian government as undeniable value and a legal framework conducive to the development of cultural, linguistic and religious identity of the citizens of Ukraine of all nationalities. It is concluded that the current ethno-cultural and ethnic policy of Ukraine is aimed to consolidation of Ukrainian society and the preservation of the identity of all ethnic communities.

Key words: Inter-ethnic Harmony, Culture, International Relations, Ethnic Culture, the Ukrainian Society, National Education, National Policy, National Minority.

Одним із пріоритетних чинників консолідації українства, функціонування та зміцнення Української держави є міжнаціональна злагода, під якою розуміють такий стан розвитку суспільства, коли титульна нація, тобто українці, і національні меншини досягають взаємоповаги, взаєморозуміння та активної співпраці на ґрунті їх рівних прав і можливостей з метою якомога повнішого задоволення національно-культурних, соціально-економічних, політичних та інших потреб.

Дослідження ролі та місця етнокультурного розмаїття як чинника міжнаціональної злагоди в українському суспільстві – це актуальна і важлива науково-теоретична і прикладна проблема, спрямована на формування українського національно-державницького патріотизму, відродження й розвитку усіх етнокомпонентів українського соціуму – етнічних українців, національних меншин, кримсько-татарського народу та ін.

Етнонаціональна структура українського суспільства сформувалася історично під впливом економічних, географічних, культурних чинників. Геополітичне розташування України визначало розселення племен і народів, сприяло постанню державних об'єднань у найдавніші часи, а саме: скіфів, киммерійців, сарматів. Етнокультурний обмін і міжетнічна взаємодія, які відбувалися на українських теренах, духовно збагатили етнічні спільноти, прилучили їхні здобутки до історії української культури. Соціокультурна порубіжність етнічних груп в Україні позначилася на формуванні менталітету українців, уявленні про навколишній світ. Тривалі контакти українців з іншими етнічними спільнотами упродовж історичного розвитку сприяли зміцненню міжнаціональних відносин, формуванню толерантності до представників інших культур.

На сучасному етапі етнонаціональну структуру українського суспільства, згідно зі статтею 11 Конституції України, становлять українська нація, корінні народи й національні меншини [8]. Згідно з даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р., нині в Україні проживають представники 134 різних етносів, серед яких корінними, тобто такими, що сформувалися на даній території та пов'язані з нею міцними соціальними, культурними та економічними зв'язками, є лише чотири: українці (37,5 млн. осіб), кримські татари (248,2 тис. осіб), караїми (1196 осіб) та кримчаки (406 осіб) [14, с. 257].

За національним складом Україна, як зазначають сучасні науковці О. Мостяєв та Т. Воропаєва, є, по суті, однонаціональною країною з наявністю низки національних меншин [14, с. 259], серед яких найчисленнішими є представники 15 етнічних спільнот: росіяни (8334 тис. осіб), білоруси (275,8 тис. осіб), молдо-вани (258,6 тис. осіб), болгар (204,6 тис. осіб), угорці (156,6 тис. осіб), румуни (151 тис. осіб), поляки (144,1 тис. осіб), євреї (103,6 тис. осіб), вірмени (99,9 тис. осіб), греки (91,51 тис. осіб), татари (73,3 тис. осіб), роми (47,6 тис. осіб), азербайджанці (45,2 тис. осіб), німці (33,3 тис. осіб), гагаузи (31,9 тис. осіб) [13, с. 270]. Загальна кількість населення України становить 48 000 457 осіб, з них іноетнічного – 10 915 300 чол. (22,2%) [13, с. 269].

З розмаїття етнічних культур всіх спільнот, які проживають на території України [15], формується єдиний загальнодержавний культурний простір. Для успішного формування цього простору одним із пріоритетних напрямів державної етнополітики є сприяння консолідації української нації, забезпечення міжнаціональної злагоди й гармонійного співіснування громадян України, що мають різне етнічне походження.

Особливої уваги питання забезпечення міжнаціональної злагоди потребує сьогодні, в часи окупації Криму та військової агресії з боку Росії. На думку автора статті, лише постійно відстежуючи та аналізуючи реальні процеси в сфері взаємин усіх етносів, що населяють Україну, можна сподіватися уникнути конфліктів.

У науковій літературі накопичений значний досвід осмислення проблем міжнаціональної злагоди та виховання культури міжнаціональних стосунків в Україні [3; 5]. Ця проблема була і є предметом дослідження як вітчизняних, так і зарубіжних науковців з культурологічних, історичних, філософських, педагогічних, психологічних та інших наук.

Філософські та культурологічні аспекти розкриваються в працях С. Кримського, М. Степика, С. Пролєєва, Є. Андроса, В. Ананьїна, Ю. Бромля, О. Борусевича, Г. Гачева, Л. Гумільова, Б. Гершунського, І. Кононова, В. Кафарського, Л. Нагорної, В. Мандрагелі, А. Шведової; дослідження українознавчого спрямування, в яких визначається роль етнонаціональної ідентичності як необхідної умови поглиблення процесу націєтворення, міжнаціональної злагоди і безпеки народів – у працях М. Обушного, Т. Воропаєвої, Т. Ємець, О. Мостяєва, Ю. Фігурного, Т. Бойко, О. Газізової; загальнопедагогічні та психологічні напрями – в працях Т. Андрущенко, Ю. Арутюняна, Г. Філіпчука, В. Борисова, В. Бизової, А. Бароніна, Г. Волкова, Т. Стефаненко, З. Гасанова, В. Кукушина, С. Лур'є, Н. Серової, М. Тайчинова, П. Щербаня, М. Чепіль; різноманітні проблеми міжнаціонального спілкування – в працях М. Євтуха, Е. Баграмова, Ю. Римаренка, Ю. Бромля, Ф. Горовського, Ю. Саєнка, В. Заслуженюк, І. Серової та ін.

Злагоду як феномен життєдіяльності суспільства (міжнаціональну, громадянську, соціальну та суспільну) досліджують у своїх працях М. Братковський, І. Кумкін, В. Ніколенко, Т. Атрощенко, О. Чугріна, С. Сарновська, О. Муравський, О. Александрова, В. Давиденко та багато ін. Так, М. Братковський розкриває сутність і закономірності становлення громадянської злагоди, висвітлює її зв'язок із громадянським суспільством та виявляє можливості управління громадянською злагодою на регіональному рівні [2]. І. Кумкін звертає увагу на можливість формування громадянської злагоди як нової ідеології українського суспільства [9]. Науковець зазначає, що громадянська злагода заявляє про себе через становлення системи координат суспільного розвитку, де вертикаль влади зусиллями держави здійснює свої повноваження, а горизонталь комунікативних відношень в особі громадянського суспільства вирішує свої задачі.

В. Ніколенко досліджує соціальну злагоду, загальними елементами якої є наявність єдності у поглядах соціокультурного ядра суспільства стосовно

питань соціальної справедливості, соціального порядку, ціннісно-нормативного комплексу; координаційно-діяльній характеристикі; дотримання еволюційного та культурно-спадкоємного розвитку соціуму [16].

На підставі етимологічного аналізу соціального консенсусу і, на перший погляд, синонімічних з ним понять (солідарність, інтеграція, консолідація, ідентифікація), В. Ніколенко виокремлено загальні та особливі риси життєдіяльності людини в контексті цих феноменів. Ним доведено, що першочергового значення у соціальній взаємодії набуває саме феномен злагоди, який детермінує процеси солідаризації, консолідації, інтеграції та ідентифікації. Для них він стає сутнісною основою, яка обумовлює координовану, впорядковану соціальну поведінку [16, с. 10].

Метою нашого дослідження є висвітлення актуальності збереження етнокультурного розмаїття як одного з найважливіших чинників міжнаціональної злагоди в українському соціумі.

Розпочнемо з того, що вихідною і необхідною передумовою формування етнічної культури є виникнення групи людей, що прагне до самозбереження та забезпечення цілісності своєї життєдіяльності. В процесі адаптації до екологічного середовища та історичного розвитку вона нагромаджує специфічний культурний досвід, який відрізняє її від інших спільнот. На цій основі, як зазначає Б. Савчук, кристалізуються окремі культурні комплекси, самотність яких поглиблюється через акумуляцію культурних особливостей зі створеного цією ж спільнотою власного штучного середовища [17, с. 347].

У культурі кожного етносу, за твердженням Б. Савчука, синкретично представлені три компоненти: етнічний, інтеретнічний та іноетнічний [17, с. 348]. *Міжетнічна культура* «перекриває» етнічну культуру за винятком тих унікальних компонентів, які не зустрічаються в культурах інших спільнот. З наростанням міжетнічних взаємовпливів питома вага самотніх елементів у етнокультурних комплексах дедалі зменшується, натомість зростають обсяги інтеретнічних культурних елементів, що є надбанням багатьох спільнот – частини людства. Через включення адаптивного механізму вони стають органічною складовою культури певного етносу, так що починають сприйматися ним як свої власні. *Іноетнічна культура* являє собою ще неадаптовані певним народом культурні елементи інших спільнот, які ним вже засвоюються, але не відновлюються в його середовищі, тобто поки що не вважаються «своїми». Отже, унікальність феномена *етнічної культури* становлять не якісь окремі (специфічні самі по собі) елементи, а неповторність переплетення самотніх та інтеретнічних й іноетнічних компонентів.

Складовими етнокультури є три групи чинників: перша – утворює матеріальну сферу культури (вбрання, народна архітектура, різні види творчої діяльності (ужиткові) тощо), друга – пов'язана зі сферою духовної діяльності народу (мова, усна народна творчість у різних гранях прояву, народне мистецтво тощо), третя – пов'язана з найскладнішим і остаточно невизначеним феноменом – з етнопсихологічними рисами етносу та менталітетом.

Етнокультура, за визначеннями науковців, виконує декілька функцій: комунікативну, знаково-символічну, пізнавальну, опредметнюючу (знаками є всі зразки духовної і матеріальної культури) та відтворювальну (забезпечення фізичного існування етносу через відносини між природою і людиною).

Культурну проблематику досліджують представники багатьох гуманітарних дисциплін. У загальному філософському розумінні культура постає як сукупність усіх створених людиною цінностей, тобто форма життєдіяльності, що виокремлює світ природи й біологічні форми існування від результатів матеріального і духовного виробництва людини, а також весь комплекс її взаємовідносин з природою та ставлення до самої себе. У той же час історія та культурологія досліджують культуру як специфічний вид людської діяльності, пов'язаної з вираженням художньо-естетичних смаків, що формують «галузі культури» – мистецтво, театр, музика тощо. Педагогіка та психологія зосереджують увагу на вивченні культури людського виховання, поведінки, мислення і т.д.

Українознавство виробило свої підходи і методологію вивчення феномена культури, в результаті чого сформувався новий інтегративний напрямок, який досліджує світоглядні основи українського культуротворення [20]. Саме в розрізі українознавства ми і будемо розкривати заявлену тему.

Етнокультура й міжнаціональні стосунки – явища досить взаємопов'язані і взаємозалежні одне від одного. Внаслідок постійних міжетнічних контактів та наростаючих процесів глобалізації одні етноси зазнають культурних впливів інших [5]. Натомість нація – «це наслідок консолідації різних субетнічних груп, що мешкають на певній території, довкола певного, як правило, найчисленнішого етносу, внаслідок усвідомлення їхньої окремішності, політичного, економічного, а іноді й військового конституювання у світі соціальних взаємозв'язків з іншими народами, конституювання своєї особливості у всезагальному, загальнолюдському» [10, с. 251].

Культура міжнаціонального спілкування – це прояв національного самоотождентення та взаємодії націй. Як стверджує Т. Атрощенко, культура міжнаціонального спілкування за своєю суттю та змістом є як внутрішньою якістю самої нації, так і зовнішньою, набутою даною нацією в процесі спілкування з іншими народами, тобто у процесі взаємодії націй [1]. Тому жодна нація не може вступити у міжнаціональне спілкування, не усвідомивши свого ставлення до інших етнічних спільнот, що її оточують. Сформована національна самосвідомість є умовою сприятливих міжнаціональних відносин, включаючи особисті.

Повертаючись до України, слід відзначити, що наша країна лише нещодавно стала на шлях розбудови правової демократичної держави. Тому істотним чинником у формуванні української політичної нації є увага держави до етнонаціональних проблем у правовому полі.

Саме з таких позицій визначено основні напрями державної етнополітики України у Конституції: «сприяння розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самотності всіх корінних народів і національних меншин України» у контексті

вирішення іншої проблеми «консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості і культури» [19, с. 204].

Загалом українське законодавче поле й Конституція України, як зазначають науковці [6; 13; 14; 11], дозволяють забезпечити всі основні права та свободи національних меншин. Право на існування, використання здобутків культур і використання мов (у тому числі й у здобутті освіти) гарантовані ст. 10, 11, 22, 53 і 119 Конституції, Законами «Про мови», «Про національні меншини». Право на представництво частково гарантоване ст. 14 Закону «Про національні меншини» та ст. 22 Конституції щодо недопущення звуження форм та обсягу існуючих прав і свобод [14, с. 260].

Етнонаціональні проблеми в незалежній Україні є предметом постійної уваги держави. Так, Указом Президента України у 1994 р. було утворено Міністерство України у справах національностей, міграції та культур, яке у 1996 р. реформоване у Державний комітет у справах національностей і міграцій. 26 липня 2000 р. був утворений Державний департамент у справах національностей та міграцій. Крім того, 15 квітня 2000 р. було створено Раду представників громадських організацій національних меншин при Президентові України та ін.

Як зазначають О. Мостяєв і Т. Воропасва, характерною особливістю сучасного етапу становлення української модерної нації є досягнення гармонії між громадянською та етнічною ідентичністю кожної особи, але попри це, має ще активніше відбуватися інтеграція національних меншин у українське суспільство [14, с. 260].

На думку Т. Ємець, демократичні перетворення в Україні зумовили рух національних меншин до самоорганізації та національної ідентифікації, визначення свого місця в суспільстві, вивчення рідної мови, створення національно-культурних товариств та об'єднань. Зокрема, в Україні, як стверджує науковець, діє близько 270 національно-культурних товариств, 23 з яких мають всеукраїнський статус [6, с. 260]. Важливим є ще й те, що національно-культурні товариства виступають провідниками відродження і розвитку мов, звичаїв, традицій, культурно-мистецьких надбань національних меншин. З їхньої ініціативи створюються національно-культурні центри, театри, музеї, школи. Ведеться пропаганда творчості художніх колективів, зокрема шляхом організації та проведення національно-регіональних фестивалів, оглядів, конкурсів, а також через Всеукраїнський фестиваль національних меншин «Всі ми діти твої, Україно!». Разом з державними і науковими установами ці товариства багато роблять для вивчення історичної та культурної спадщини етнічних спільнот.

Позитивним моментом є й те, що за роки незалежності України помітно зросла тенденція розвитку культури міжнаціонального спілкування в цілісній системі формування громадянина країни, що знайшло теоретико-методологічне обґрунтування в «Концепції національного виховання» та «Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності» [1, с. 13].

Проте, етнонаціональна політика держави задля успішного завершення формування української політичної нації повинна звертати увагу й на інші

моменти. Зокрема, О. Ляшенко відносить до них такі: «по-перше, у сфері гарантування та реалізації прав меншин потрібен насамперед диференційований підхід. По-друге, як представники титульного народу, так і національних меншин і корінних народів повинні виходити із пріоритетності загальнонаціональних інтересів спільної батьківщини, міцність якої могла б стати й запорукою гарантії прав національних меншин. Слід також пам'ятати, що українському етносу так само доводиться долати наслідки тоталітаризму і бездержавного існування, фактично відроджувати свою самобутність. А це не можна сприймати як спроби асимілювати інші народи, що є складовими частинами поліетнічного суспільства України» [10, с. 257–258].

Визначаючи проблеми національних меншин у правових документах Т. Ємець пише: «існуючі на даний момент в Україні законодавчо-правова база та політичні механізми регулювання етнонаціональних відносин далеко не повною мірою відповідають потребам реального життя, вони потребують значного доопрацювання, щоб уникнути конфліктів і досягнути міжнаціональної злагоди» [6, с. 269].

І. Зварич акцентує увагу на розгляді феномена «нового регіоналізму», який за умов розвитку незалежної України з помітною політизацією регіональних чинників, несе в собі цілком реальні загрози та виклики її національній безпеці [7]. О. Сіман звертає увагу на провідні тенденції етноконфесійного розвитку сучасного українського суспільства, доводячи, що етноконфесійна толерантність із різних сфер життя людини зміщується у сферу духовності та пов'язується з концептуальним, світоглядним оформленням ідей злагоди та співжиття [18].

Т. Веретенко стверджує, що в останні десятиліття роль освіти як агента культурного розвитку і прогресу явно недооцінювалася вченими, вона не розглядалася як спосіб вирішення найгостріших поліетнічних, полікультурних та соціально-політичних проблем в Україні [4]. Наближення до розв'язання цієї проблеми, на його думку, потребує використання нових методологічних підходів у дослідженні сучасного суспільства та його полікультурного характеру. Особливу увагу він приділяє створенню по суті нової концепції суспільства. Т. Веретенко зазначає: «Концепція культури миру усуває завдання кардинального оновлення: а) змісту освіти; б) методів та технологій навчання; в) сформованих принципів взаємин «викладач – студент»; г) всієї атмосфери студентського життя» [4].

В. Мельник звертає увагу на те, що українське суспільство розколоте у багатьох вимірах: соціальному, регіональному, економічному, ідейно-політичному, мовному, геостратегічному. У своїй праці науковець доводить, що політичні та соціально-економічні реформи не мали значного позитивного впливу на підвищення рівня політичної культури населення, без якого неможлива побудова ефективного громадянського суспільства, формування політичної нації. Вченим зроблено висновки про те, що політична культура сучасного українського суспільства має стати культурою злагоди, громадянського миру, поваги до свобод і прав людини [12].

З огляду на усе вищесказане, маємо підстави вважати, що налагодження плідного діалогу між численними етнічними культурами не лише сприяє міжетнічному порозумінню в країні та збагаченню культури українського народу, а й становить загальноєвропейський культурний здобуток.

Визначальною рисою етнонаціонального розвитку України є не лише відродження української нації та інших етнічних спільнот, утвердження їх як сталих структурних компонентів українського суспільства, але й їх інтеграція та процес формування української політичної нації. Тобто кінцевим продуктом національної консолідації є сходження від етносу до політичної нації, котра усвідомлює своє історичне призначення, фундаментальні інтереси, визначає оптимальний спосіб їх захисту та стрижневі напрями розвитку.

Вітчизняний досвід розв'язання етнокультурних проблем та державні зобов'язання перед національними меншинами, з одного боку, можуть бути прикладом для інших, зокрема європейських країн, з тієї точки зору, що Україна – це майже єдина пострадянська країна, яка не мала якихось суттєвих проблем у сфері міжетнічних відносин. З іншого боку, ще існує ціла низка положень національного законодавства щодо забезпечення прав національних меншин, що потребує доопрацювання.

1. *Атрощенко Т. О.* Національні, загальнолюдські цінності, розвиток культури міжнаціонального спілкування в підготовці майбутніх вчителів початкових класів / Т. О. Атрощенко // Науковий вісник УжНУ: Серія «Педагогіка. Соціальна робота». – 2004. – № 7. – С. 22–26.

2. *Братковський М. Л.* Принципи злагоди як фундаментальний чинник взаємодії громадянського суспільства і держави / М. Л. Братковський // Збірник наукових праць ДонДАУ, серія «Державне управління», вип. 8. – Донецьк: ДонДАУ, 2002. – С. 279–282.

3. *Вербовський О. В.* Вплив глобалізаційних процесів на виховання культури міжнаціональних відносин / О. В. Вербовський // Соціологія другого модерну: проблема перевизначення понять суспільствознавчого дискурсу: збірник наукових праць. – Луганськ, 2009. – С. 152–156.

4. *Веретенко Т.* Полікультурна освіта – актуальна проблема вищої школи / Т. Веретенко. – С. 233. – Електронний ресурс. – Режим доступу: http://elibrary.kubg.edu.ua/323/1/T_Veretenko_UAV_2012_SP%26KO_IPSP.pdf.

5. *Євтух В. Б.* Етнокультурний простір України: можливості формування міжетнічної толерантності / В. Б. Євтух // Проблеми етнонаціонального розвитку: український і світовий контексти. – К., 2001. – С. 49–55.

6. *Ємець Т. М.* Проблема національних меншин у правових документах / Т. М. Ємець // Крисаченко В. С., Степико М. Т., Власюк О. С. та ін. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В. С. Крисаченка. – К.: НСІД, 2004. – С. 259–268.

7. *Зварич І. Т.* Етнополітика в Україні: регіональний контекст. Монографія / І. Т. Зварич. – К.: Дельта, 2009. – 317 с.

8. Конституція України. – К., 1997. – С. 6.

9. *Кумкін І. О.* Громадянська злагода як необхідна умова розвитку сучасного українського суспільства: Автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.03 / І. О. Кумкін; Тавр. нац. ун-т ім. В. І. Вернадського. – Сімферополь, 2007. – 16 с.

10. *Ляшенко О. О.* Формування української політичної нації: етнополітичний аспект / О. О. Ляшенко // Крисаченко В. С., Степико М. Т., Власюк О. С. та ін. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В. С. Крисаченка. – К.: НСІД, 2004. – С. 251–258.

11. *Маєвська Л. М.* Етнокультурне виховання. Нормативно-правове забезпечення: Міжнародний та вітчизняний рівень (Методичні рекомендації до курсу «Основи етнокультурного виховання») / Л. М. Маєвська. – Житомир: «Полісся», 2007. – 304 с.

12. *Мельник В. О.* Політична культура в становленні громадянського суспільства в Україні / В. О. Мельник // Політологічний вісник. – 2007. – Вип. 26 – С. 117–128.

13. *Мітряєва С.* / Національні меншини та збереження їхньої ідентичності / С. І. Мітряєва // Крисаченко В. С., Степико М. Т., Власюк О. С. та ін. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В. С. Крисаченка. – К.: НСІД, 2004. – С. 269–290.

14. *Мостяєв О. І., Воропаєва Т. С.* Корінні народи, національні меншини й етнічні групи сучасної України / О. І. Мостяєв, Т. С. Воропаєва // Українознавство: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. М. І. Обушного. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. – С. 257–262.

15. *Нахманович В.* Динаміка етнонаціональних процесів в Україні і завдання державної етнополітики / В. Нахманович // Актуальні питання вітчизняної етнополітики: шляхи модернізації, врахування міжнародного досвіду. – К., 2004. – С. 91–107.

16. *Николенко В. В.* Феномен согласия в контексте современного украинского общества: теоретико-методологический аспект / В. В. Николенко // Методологія, теорія та практика сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Видавничий центр ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2003. – С. 118–126.

17. *Савчук Б.* Українська етнологія: навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. / Б. Савчук. – Івано-Франківськ: Вид-во «Лілея-НВ», 2004. – 560 с.

18. *Сіман О. М.* Етнокультурні та етноконфесійні чинники толерантнісного прозріння української людини / О. М. Сіман // Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету (Педагогічні науки). – № 3 (ч. 1). – Бердянськ: БДПУ, 2008. – С. 102–106.

19. *Степико М.* Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи (філософсько-методологічний аналіз) / М. Степико. – К.: Знання, КОО, 1998. – С. 204.

20. *Ціпка А. В., Кагамлик С. Р., Сорочук Л. В., Шептицька Т. Л.* Світоглядні основи українського культуротворення / А. В. Ціпка, С. Р. Кагамлик, Л. В. Сорочук, Т. Л. Шептицька // Українознавство: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. М. І. Обушного. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. – С. 263–287.